

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԶԳԱՅՈՒՄ

Ա.

Անցեալ տարիէն սկսած եմ հրատարակել Բազմավեպի մէջ Հայ եկեղեցւոյ պատմութեան վերաբերեալ քանի մը կենսական խնդրոց ուսումնասիրութիւնը, որուն գիտեմ թէ լարուած ուշադրութեամբ մը կը հետեին հանդիսիս ընթերցողները։ Ոմանք իրենց տեսութիւններն ալ ինքնաբերաբար հազորդեցին ինձ նամակաւ։ Երկու դասակարգի կը բաժնուին աղոնք, աշխարհականք ու եկեղեցականք, որոց խորհուրդներն ալ կը տարբերին իրարմէ, և ուշագրաւ կը դարձնեն միոյն և միւսին հոգեբանութիւնը։

Աշխարհականներէն մին կը գրէր ինձ նիւ Երրկէն. «Բազմավեպի մէջ մեծ հետաքրքրութեամբ կարդացած եմ ձեր ընտիր յօդուածաշարքը, Հայաստանեայց Եկեղեցիէ Լուսաւորչէն յատալ խորագրին ներքեւ»։ — Ուրիշ մը Ժընեւէն. «Մեծազոյն հետաքրքրութեամբ է որ կը հետևիմ ձեր ծայր աստիճան կարեւոր և հմտալից պատմաքննական յօդուածները մեր Եկեղեցւոյ ծագմանը վրայ»։ — Երրորդ մը Պարիսէն՝ թէ գաղիական հանդիսի մը մէջ ինքն ալ հերքեր էր «այս առասպելը»։ այսինքն առաքելական քարոզութիւնն ի Հայս։ — Չորրորդ մը Պոլսէն. «Բազմավեպի մէջ ձեր անստգիւտ և զեղեցիկ յօդուածները կը կարդամ և շատ կ'օգտուիմ... Կը խոստովանիմ՝ թէ հնախօսական քննադատութիւննիդ սքանչելիօրէն արդարացի է, եթէ Օրմանեան Սրբազան ողջ ըլլար, ձեր խորհրդովը պիտի քալէր»։ Կը հաւատամ՝ որ այդ ինքնաբեր դիտողութեանց մէջ ներքին համոզումը կը խօսէր, անկախ ամէն կաշկանդումներէ։

Ընդ հակառակն վրդովում պատճառած էի եկեղեցական դատուն։ Անոնց մին կը գրէր. «Հետաքրքրութեամբ կը հետևինք

ձեր քննադատականներուն Բազմավեպի մէջ... Տարակոյս չկայ որ Օրմանեան անքննադատելի հեղինակ մը չէ. բայց զիւրին չէ քննադատել զայն, երբ Եկեղեցւոյ աւանդութիւններուն վրայ կը խօսի»։ և խորհուրդ կու տար ամփոփել «Հայոց Թաղէոս առաքեալին դէմ ձեր անազոյրոյն սլաքները։ Թող տուէք որ ազգային վաղեմի աւանդութիւնը մնայ իւր խորհրդաւոր դաւոր գոյութեան մէջ։ Ո՛ր եկեղեցւոյն աւանդութիւնը, իր ծագման մասին, կը դիմանայ ձեր մեթոտով եղած քննադատութեան մը»։ — Եւ ուրիշ մը կը գրէր՝ թէ տապար ի ձեռին կը շարդէի մեր հին աւանդութիւնները, զորս սակայն չպիտի յաջողէի ջնջել ժողովրդեան մտքէն։

Կարդացի այդ բոլորը, յարգեցի իւրաքանչիւրին խորհելու ազատութիւնը, և շարունակեցի գործս։ Բայց եկեղեցական դասը սկսաւ նաև հրապարակաւ ծայր բարձրացնել։ Նախ Ամերիկայի նորածին փարոսի առաջին պրակին մէջ երևան եկաւ Տիրայր Ի. Վ. Մարգարեան՝ բարեկարգական յօդուածով մը, որ կը սկսէր հայ եկեղեցւոյ առաքելականութեամբ, կ'անցնէր քանի մը խօսք ուղղելու ինձ, և կը վերջացնէր՝ առաջարկելով «Իսպառ ջնջել կուսակրօնութիւնը»։ Յետոյ երեցաւ Սիոնի խմբագրականը (Յունիս), որ կը դատապարտէր իմ գործս։ Չէի կրնար լռութեամբ անցնիլ այդ յօդուածոց վրայէն, մանաւանդ Սիոնի, որ լրջութեան երևուածովը վստահել կը թուէր իմ յայտնած համոզումներս մեր առաքելականութեան մասին։

Երկուքին համար ալ ցաւի նիւթ մ'է Օրմանեանի անունը։ «Այս յօդուածներու շարքը, կ'ըսէ փարոս, շատ զիտումաւոր կերպով պատրաստուած է, և յանուն աւանդութեան ծայրէ ի ծայր անուղղակի

քննադատութիւնն է մերս պանծալի բա-
նասէր Օրմանեանի Հայոց կենդեցիին»։ Եւ
Սիոն թէ գործս «աւելի պատրուակ մըն
է հարուածելու հանգուցեալ Օրմանեան
Սրբազանը և անոր Ազգապատումը, քան
թէ պատմական շինիչ աշխատանք մը»։

Պատասխանս պարզ է։ Երբ խարխուլ
տան մը գետնին վրայ ուզենք նոր մը
շինել, հինը կը քանդենք նախ։ Նոյն փո-
խանակութիւնը կը կատարուի նաև գրա-
կանութեան մէջ. նոր կարծիք կամ տե-
սութիւն մը տալու համար հասարակու-
թեան, նախ կը հերքուի հինը, ցոյց տալով
անոր տկար կողմերը, պաշտպանները և
անոնց փաստերուն անբաւականութիւնը.
բանասիրութեան պահանջն է այս։ Այս
ուղղութեան հետեցայ ես ալ ուսումնա-
սիրութեանս մէջ, ցոյց տալով ինձ ծանօթ
բոլոր այն բանաւորները՝ որոնք աւան-
դական համոզմանց հետեոյ ու կրկնող
եղած էին պարզմտօրէն, սկսեալ իմ նախ-
կին միաբանակիցներէս. և լուսթեամբ չէի
կարող պատասխանել Օրմանեանի, որ ոչ
միայն կրկնող մ'եղաւ, այլ անսովոր ճի-
գեր ու հնարքներ ի գործ դրաւ՝ խար-
խուլ և անհիմն սուսը վեր բռնելու և
զայն հաստատուն ցոյց տալու. որով և
ես հարկադրուած էի առաւելագոյն չա-
փով մը զբաղելու իրեն հետ։ Եւ իւր զօ-
րաւոր կարծեցուցած փաստերը խախտե-
լով է՝ որ կրնայի Սիոնի պահանջած «չի-
նիչ աշխատանքը» պատրաստել, ինչպէս
վկայեցին վերև անաչառ ընթերցողներս։
Օրմանեան եզականութիւնն ունեցաւ շատ
խօսելու և շատ զբելու հայ եկեղեցւոյ
անցելոյն մասին։ Հետեաբար այսուհետեւ
հայ միտքն ինչ ալ խորհի ազատօրէն,
իրեն հակառակ պիտի լինի, և պիտի կա-
րենայ «զինքը հարուածելու պատրուակ
մը» համարուի իւր աշակերտներէն, ո-
րոնք այդպէս կը փորձեն հայ բանասի-
րութեան անուին առջև քար մը դնել։
Սիւալ ու ֆրասակար զրուիւն է այդ։
Այն աւանդութիւնը՝ զորս Օրմանեան աշ-
խատեցաւ ամրապնդել, քան զինք զարե-
րով հին էին. և զանոնք զօրացնելու և

յաւերժացնելու ջանքերը՝ չէին կարող զա-
նոնք քննադատելու մեր իրաւունքը կապ-
տել մեզմէ. ոչ ալ այս իմաստով զաշինք
մը կնքեց նա ապագայ բանասիրութեան
հետ։

«Ինչո՞ւ, կը հարցնէ փարոս, հոգեւոյս
Օրմանեանի ողջութեանը, երբ ինք (ես)
Պոլիս կը պաշտօնավարէր, չհամարձա-
կեցաւ հրապարակաւ իր դիտողութիւններն
ընել, երբ անկողնի էր»։ Եւ Սիոն անոր
արձագանք տալով, գործս որակեց «շատ
ուշացած քննադատական փորձեր»։ Նախ
կը պատասխանեմ՝ թէ բանասիրութեան
հետ շատ ընտանի լինելու չէ մարդ՝ իմ
ձեռնարկութեանցս և ապացոյցներուս ան-
կեղծութեան վրայ կտակածելու համար։
Վերոյշիշալ նմանկագիրներէս մին, որ
բանասիրական զարգացում ու ճաշակն
ունի, զիս փաղաքօրէն կ'որակէր «թա-
նասիրաց ամենէն անաչառ»։ Ամենեւ ի-
նելու յաւակնութիւնը չունիմ. բայց խիղճս
կը վկայէ՝ թէ անոցմէ մին եմ ապահո-
ւապէս։ Յետոյ՝ տարօրինակ կը զտնեմ
պահանջը՝ որ կամ Օրմանեանի կենդա-
նութեանը գրէի և կամ բնաւ չգրէի։ Եւ
որովհետեւ քննութեանցս մէջ հարկաւ-
որուած եմ խօսելու յաճախ մեր բոլոր
անցեալ դարերու մատենագրաց դէմ, սկը-
սեալ չորրորդէն, ինձմէ արամբանօրէն
պիտի պահանջուէր՝ որ ապրէի 16 դար,
որպէս զի ամենուն ողջութեանը գրէի,
և ամէնը կարենային պատասխանել ինձ.
Փափաքելի՝ բայց անկարելի բան մը։ Շատ
հարցեր մարդու մտքին մէջ հեռագնեմ
կը ներկայանան, կը մշակուին ու կը
սպասեն իրենց կարգին՝ հրատարակուելու
համար։ Եւ անտեղի է ստիպել՝ որ մահ-
կանացուն իւր կենաց որոշ ու համառօ-
տագոյն մէկ շրջանին մէջ ամէն բան ըսէ
վերջացնէ, և յետոյ ձեռքերը լանջաց վրայ
ծալլած՝ սպասէ վերին կոչողին։

Ինչ նկատուով չեմ համարձակած Օր-
մանեանի օրով զբելու այս խնդրոց մա-
սին։ Արդեօք անոր տալիք պատասխան-
ներէն վախելով։ Բայց ի՞նչ նոր բան
կրնար ըսել նա պատճառաբանութեանցս

դէմ: Կը համարիմ՝ թէ ինչ փաստեր որ ունէր ի նպաստ մեր աւանդութեանց, բոլորն ամփոփեց իւր գրուածոց մէջ, ինչպէս ամէն բանասէր կ'ընէ, և չեմ յուսար՝ որ անոնց լաւագոյններն իրեն հետ տարաւ թաղեց հողին ներքե: Եթէ ունենար զօրաւորագոյն ապացոյցներ, գէթ իւր աշակերտաց ծանօթ պիտի լինէին, և փառոս պիտի շատիպուէր հանգուցելոյն գերեզմանէն սպասելու անոնց:

Զգացումն է՝ որ կը խօսի մեր այդ բարեկամաց մէջ. երախտագէտ աշակերտաց զգացումը՝ զոր կը յարգեմ, և որոյ հակառակը պիտի մեղադրէի: Մակայն պէտք է զանազանել: Օրմանեան իբրեւ դաստիարակ՝ լայն տեղ կը զրաւէ իւր աշակերտաց սրտին մէջ, և այս մասին ոչ ինչ ունիմ բնելից: Իբրեւ պատրիարք՝ ազգին ու պատմութեան գործն է գնահատել զայն: Իսկ իբրեւ բանասէր՝ կը պատկանի զրա՝ գէտ դասուն, և կը կարծեմ՝ թէ ես ալ իրաւանց բաժին մ'ունիմ կշռելու զայն: Կասկած չկայ՝ որ իւր կենդանութեանը հայ զրական հրապարակի վրայ ամենէն կարկատուն դէմքերէն մին եղաւ նա: Բայց յետ մահու, երբ կը դադրին մարդկային նկատումները, յեղեղուկ կը դառնայ մատենագրին բախտը: Կրնայ աւելի վեր ելլել կամ վար իջնել: Իւր բարոյական տիրապետութեամբ՝ զոր ունեցեր է Օրմանեան աշակերտացը վրայ, կրնայ անդոյժ նկատուիլ պանծալի բանասեր մը, և կամ ոչ: Դիպարա քննադատելի հեղինակ մը: Բայց ինձ պէտք է ներուի՝ որ զերծ այդ արդարացուցիչ հանգամանքէն, տարբեր համոզում ունենամ իւր մասին: Ինչ ոչ միայն ես, այլ իւր ողջութեանը Պոլսոյ բանասէր շրջանակաց մէջ ևս իւր աշակերտաց ունեցածէն շատ տարբեր գաղափար մը կը տեսնէի իւր զրական կառողութեան շուրջ:

Պէտք է թոյլ տրուի ինձ մանաւանդ հատատել՝ թէ Օրմանեանի իւր բանասիրական արժէից նկատմամբ սեպհական գիտակցութիւնն ինքնին կ'արդարացնէր այդ գաղափարը: Նա իւր գործոց գլուխն

ըրաւ Ազգապատումը, և հոն թափեց խտացուց իւր բոլոր հմտութիւնը: Արդ՝ ինքն իսկ անոր յառաջբանին մէջ այսպէս կ'որակէ այդ երկասիրութիւնը. «Գործս պատրաստած ատեն ընդարձակ քարքափելու դիպարիքներն չենք ունեցած, և զոհացած ենք այն տեղեկութիւններով՝ զորս առաջուրնէ կազմած էինք մեր ուսումնասիրութեանց և դասաւանդութեանց առիթներով, և կամ ձեռք ձգելու բախտ ունեցանք» (12): Այսինքն շատ չափաւոր աշխատութիւն մը կը նկատէր զայս որով և «ժողովրդական դասակարգին» ձեռքը կը յանձնէր (12), որ այդքանով կը բաւականանար. համոզուած՝ իբրեւ զարգացած ու գիտակից մարդ՝ թէ բանասէր դասուն զոհացում տալու պատրաստութիւնը կը պակսէր իրեն: Ինչ անկեղծօրէն կը կրկնէ՝ թէ «Մեր աշխատութեան մէջ պէտք չէ փնտռել՝ ոչ քննադատական հետազոտութիւններ, ոչ գիտական ուսումնասիրութիւններ, և ոչ ալ կազմաւորեալ բանավէճեր» (9). Ոչինչ ուրեմն այն բոլորէն՝ զոր կը պահանջէր բանասիրական արուեստը: Այլ ի մի ամփոփեց՝ ինչ որ կար ազգային ծանօթ տպագիր մատենագրութեան մէջ՝ հայ եկեղ. պատմութեան մասին, անխտիր, ծուռն ու շիտակ միասին, պերճախօսական ու ջատագովական երանգ մը տալով աւանդէն՝ քան պատմական մարմին և ոսկր:

Գէթ համոզուած էր արդեօք Օրմանեան իւր զբաններուն ստուգութեան: Գուցէ մէկ մասին այո՛. սակայն փաստեր կան տարակուսելու շատերու նկատմամբ: Օրինակով խօսինք, Փաւստոս կ'աւանդէ ա. Յուսկան ի կեսարիա ձեռնադրութիւնը և Ազգապատումի հեղինակը զայդ «կեղակարծ» կը գտնէ, որովհետեւ հետագայ պատմիչներ չեն յիշած (145): Մի՛ թէ նա այդչափ միամիտ էր, կամ պատմական օրինաց խղճան անտեղեմակ, որ հաստատար թէ յաջորդ հետեակ ու համառօտող պատմագրաց լուսթիւնը, — ոչ հակառակ տեղեկութիւնը՝ որ կրնար ուրիշ աղբիւր մ'ենթադրել ու կշիռ տալնալ: —

կը հերքէ մեր Դ դարու մեծարուած հեղինակին վկայութիւնը: Նոյն տեղ փաւստոսի բացատրութեան դէմ «բոստ սովորութեան օրինակին», Օրմանեան «իր բացառիկ պարագայ» կ'ընդունի մեծնադրութիւնը, կեդակարծ՝ կը նշանակէ սուտ, և յացատիկ՝ ճշմարիտ: Այդ մարդը կրնար միանգամայն երկու հակառակ համոզում ունենալ, կամ ասոցմէ ժրն էր արդեօք Օրմանեանին:

Եւ որպէս զի այդ կեդակարծ-յացատիկը հաստատէր փաւստոսի միւս օրինակներուն դէմ, փառենի կեսարական մեծնադրութիւնն ալ հերքեց՝ ըսելով. «Բոլոր ազգային պատմիչներուն ընդհանուր և անբացառիկ լռութիւնը այդ պարագային վրայը»՝ զօրաւոր փաստ մըն է, և լուկիիւսանդի վկայութիւնը չբաւեր ըսածը հաստատելու» (156): Մի՞ թէ այս տողերը զրոյցը կրնար հաւատալ՝ թէ դիպուածի մը ժամանակակցին դրական վկայութիւնն անգոր կը դառնայ՝ դարեւ վերջ եկող պատմչաց լռութեան պատճառաւ: Լռութիւնն արդիւնք է կամ համառոտութեան և կամ լռածը չընդունելուն. առաջին պարագային՝ փաւստոսի վկայութիւնն իւր տեղը կը մնայ. իսկ երկրորդին՝ այդ անգամն պատմչաց չընդունիլը չի տարբերիր Օրմանեանի չընդունելէն, և փաւստոս դարձեալ իւր տեղը կը մնայ: Եթէ մեզմէ վերջ զաւոց պատմագիրք յիշեն զՕրմանեան իբրև պատրիարք, և անոր Արմաշի վանահայրութիւնը լռեն՝ իբրև իրենց նիւթին անկարելոր պարագայ մը, իւր վարած այդ պաշտօնը պիտի մերժուած համարուի անոցմէ: Ո՛չ, մեզ ծանօթ Օրմանեանը իւր մատնանշած այդ զօրատր փաստերը կու տուող մարդը չէր:

Ուրիշ օրինակ մը: Նա պնդեց՝ թէ հայ եկեղեցին երեք տիեզ. ժողովներէն ասոցի դասականան նոր սահմաններ չի ճանաչեր (Հայոց եկեղ. 139), և թէ ցարդ «խղճամիտ ճշգրտեամբ անփոփոխ կը պահէ նախկին և աւանդական ձևերը», մերժելով «և յՈրդոյ յաւելուածը, առանձնական դատաստանը, մաքրարանի պատիժները,

մահուանէ ետքը անմիջապէս երանաւէտ տեսութիւնը, զոյացափոխութեան դրութիւն» և այլն (138): Ուսկից կրնար Օրմանեան գիտնալ ասոնց ոչ նախնական նութիւնը, բայց եթէ մեր Դ-Ե դարու մատենագիրներէն, Սակայն անոնք ճիշդ հակառակը կը վկայեն, ինչպէս տեսանք Բագմովկի մէջ (201-5): Արդ կարելի՞ բան է՝ որ Հոռմայ աստուածաբանական վարժարանին պսակաւոր Օրմանեանը, որ իւր աշխատութեանց համար թերթած էր հին հայ մատենագրութիւնն ալ, նշմարած չլինէր այդ վկայութիւնները. կամ գոնէ ուսած չլինէր վարժարանին մէջ՝ թէ իւր նախկին կոչած ձևերը կէս մը միջին դարու և կէս մ'ալ բողոքական նութեան գիտներն էին: Հետեւաբար հոս ալ իւր ներքին համոզումը չէր որ կը խօսէր:

Ասոնց պէս դեռ ուրիշ անհամար օրինակներ կրնայի ցոյց տալ, որոնք կը հաստատեն՝ թէ Օրմանեանի նպատակը չէր զուտ պատմական ճշմարտութիւններ տալ, այլ ախորժելի բաներ ըսել հայ «ժողովրդական դասակարգին», որոյ իմացական զարգացման մասին կ'երևի թէ շատ նպաստաւոր զաղափար մը չէր կազմած, որով կը կարծէր այդ կերպով զգուշ գայն: Որ մը կը խորհրդակցէի իրեն հետ Ճաշերուս նկատմամբ, զոր դեռ չէի հրատարակած. և որոյ մէջ յայտնած էի անգամ տեսութիւններ, որոնք թէպէտ ճշմարիտ, բայց ինձ կը թուէր՝ թէ կրնային ախորժաւոր չլինել ամենուն: Պատասխանեց ինձ. «Քու ուսումնասիրութիւններդ անոնք կայական են, և քննութեանը արդիւնքը կրնաս ճշդիւ պարզել, միւսը իմ նպատակս տարբեր է»: Ստոյգ է. իւր ուսումնասիրութեանց վախճանը՝ քննութեան զուտ արդիւնքը տալ չէր: Անոր զրչին ներքին հետեւութիւնը կը կանխէր քան զփաստերը, զորս կը ձեռք հետեւութեան վրայ, և ուսկից յառաջ կու գային իւր արուեստական ծամածռութիւնը պատմական իրողութեանց: Մեծ զրիչներն ապագային համար կը շատ լաղրեն. Օրմանեան խորհած չի թուիր՝

Թէ կարծած մրափող հայ միտքը կրնար
 աթափիլ օր մը, և իւր հանդէպ խստա-
 պահանջ դառնալ, քինադատութիւնը կա-
 ղնեցող ու ներող է այն բոլոր մատենա-
 գրաց, որոնք ժամանակի գաղափարաց տի-
 րապետութեան ներքե կամ իրենց հմտու-
 թեան չափով՝ կրնան ակամայ սխալներ
 գործել. բայց կը խստանայ կամատր սխալ-
 ներու դէմ: Այս պարագայն հաշուի չա-
 ուս Որմանեան իւր երկասիրութեանց մէջ:
 Եւ Աղգապատումը, իւր այդ գլուխ-գործո-
 ցը, և գրական ձև ունեցող գրեթէ միակ
 աշխատութիւնը, յորում նպատակը դրած
 էր ամրացնել ժողովրդեան մտաց մէջ հին
 աւանդութիւնները, ուռնցնելով, տալով ա-
 նոնց պատմական երանգ ու փայլ, և
 մեծագոյն արժէք մը յաշւ անոնց՝ որ ան-
 կարող էին գտնել պատմականը վիպա-
 կանէն, իւր իսկ վկայութեամբ՝ այդ գոր-
 ծին վրայէն թուչելով պիտի անցնի ապա-
 զայ բանասիրութիւնը, և պիտի չյաջողի
 հաշտեցնել ատոր կամ միւս գրականոց
 հետ պանծայի քանասիրի տիտղոսը:

Բ

Սիոնի մեծագոյն դժկամակութիւնն ուղ-
 դուած է՝ հայ եկեղեցւոյ առաքելակա-
 նութեան աւանդութիւնը խախտելու դէմ:
 Ընդհանուր սկզբամբ աննրեկի կը գտնէ
 նա այդ աւանդութիւնը քննադատութեան
 փորձին ենթարկելը, որուն չպիտի կա-
 րենայ հանդուրժել. իւր պահանջին ոյժ
 տալու համար՝ յառջ կը քաշէ Հոռոմայ
 եկեղեցւոյն առաքելականութեան աւան-
 դութիւնն ալ, անոր աստիճանին վրայ
 կը դնէ հայկականը, և անոր գոյութեան
 հետ կը կապէ: Այսպէս՝ առաքելոց Գոր-
 ծոց կամ Թղթոց մէջ «Երշուած չէ, կ'ըսէ,
 Թէ Պետրոս Հոռոմ գայած ու եկեղեցի մը
 հաստատած ըլլայ հոն » և Պետրոսի ակն-
 արկութիւն մը կը պահանջէ գէթ Հոռով-
 մայեցոց թղթին մէջ (162), կը կրկնէ՝
 Թէ Լուսին և անոր հետեւողներն ալ «բու-
 ըովին կը հերքեն Պետրոս առաքեալին վե-
 րագրուած գերը իբրեւ հիմնադիր Հոռոմ ա-

թորին »: Այլ Սիոն, որ աւելի մեծանձն
 է քան իւր տեղեկատուները, կը յարէ.
 «Բայց Հոռոմի աւանդութիւնը տնիստիտեղի
 է այդ մասին, և դարերու հաւատքը նուի-
 րագործած է զայն: Հոռոմ իր աթոռին
 հիմնադիր կը դաւանի Պետրոս առաքեա-
 լը, և մենք բանաւոր չենք գտնել հերքել
 այդ դաւանանքին հիմը կազմող աստուծո-
 թիւնը, որչափ ալ բարձրագոյն քննադա-
 տութեան փորձերուն չդիմանայ այդ »:
 Ապա կ'ըսէ. «Իրողութիւնը այս է Հա-
 յաստանի եկեղեցւոյն առաքելական հաս-
 տատութեան մասին ալ». այսինքն Թէ Թա-
 դէոսի ու Բարթողոմէոսի քարոզութիւնն
 ի Հայս նոյնպէս յիշուած չէ նոր կտա-
 կարանի մէջ. և Թէ հոս ալ «որ և է
 բանաւոր պատճառ մը չկայ ենթարկելու
 զայն բարձրագոյն քննադատութեան փոր-
 ձերուն», ինչպէս ես ըրի, և որոց նոյն-
 պէս չի դիմանար (163):

Բայց եւ բոլորովին չեմ ըմբռնել՝ Թէ
 ո՞ր բանաւոր պատճառաւ Հոռոմուսն ու
 Հայկը պիտի կարենանք ենթարկել «բար-
 ձրագոյն քննադատութեան» փորձերուն, և
 Պետրոսն ու Թադէոսը՝ ոչ: Մարդիկ ա-
 նոնք, մարդիկ ասոնք. աւանդութիւն
 մ'ասոնց գործծնէութիւնը, աւանդութիւն
 մ'ասոնցը. և բոլորն ալ հաւատարապէս
 կապուած մարդկային ազգի պատմութեան
 հետ, և անոր մաս կը կազմեն: «Բար-
 ձրագոյն քննադատութեան փորձերուն կա-
 ղնի չէ, կ'ըսէ, ենթարկել ըրիստոնէա-
 կան եկեղեցիներու առաքելականութեան
 աւանդութիւնները, որովհետեւ ասոնք
 իրենց ծագման մէջ մատենագրական խըն-
 դիր մը չէ որ կը ներկայացնեն» (191):
 Բայց պարագայն նոյն է բոլոր պատ-
 մութեանց համար, որոնք կը սկսին նախ
 բերանացի աւանդուիլ, և յետոյ ուշ կամ
 կանուխ գրի կ'առնուին ու կը դառնան
 «մատենագրական խնդիրներ »: Այսպէս
 նաև առաքելականութեան աւանդութիւնք
 նախ բերանացի պատմուել են և յետոյ
 գրի անցել. և քննադատութեան գործը
 բուն իսկ այդ գրոթածոց հետ է, ոչ բե-
 րանացւոյն՝ որոյ պատմողները բազում

դարձրեց յառաջ դադրած են գոյութենէ՝ Ուրեմն այդ աւանդութիւնը ալ ներկայիս հաւասարապէս «մատենագրական խնդիրներ» են, և նոյնպէս քննադատելիք:

Եթէ Սիոն կը հաւատայ՝ Օրմանեանի հետ՝ թէ աւանդութեանց ներքեւ կայ «բուռ», էականը, կորիզը», — զոր ես չընդունեցայ իբր ընդհանուր օրէնք, — և թէ «քննադատութեան որ և է մեթոտին պաշտօնն է բուն աւանդութիւնը գտել ուսուցումներէն և ամփոփումներէն», և այն ժամանակ կը ստացուի «պատմական իրականութիւնն ինքնին» (164), ինչու ապա քննադատութեան այս բարիքը չընծայել նաև առաքելականութեան աւանդութեանց: — Որովհետև ասոնք, կը պատասխանէ Սիոն, քննադատութեան փորձերուն լին դիմադր, և բարձուն գեախններ են (165). այսինքն թէ ասոնց ներքեւ «պատմական իրականութիւն» չենք զբտներ, այլ կեղծիքներ միայն, զորս հերքելով՝ մեր ձեռք ոչինչ կը մնայ: Ուրիշ բացատրութեամբ՝ եկեղեցին, զոր «սիւն և հաստատութիւն ճշմարտութեան» սահմանեց առաքելը, ունի և պէտք է անխախտ պահէ իւր մէջ կեղծեաց բաժին մ'ալ, որոց մօտենալու չէ քննադատութեան սղոցը: Մի՞ թէ թանաճը է այս, բարոյական է՝ կեղծիքն իբր ճշմարտութիւն մեծաբեւ տալ հաւատացելոց: «Քրեկեցէք զգիրս, պատուիրեց Յիսուս Հրէից, զի դուք համարիք նորոց ունել զկեանս» (ՅՆ. Ե, 39): Պարտաւոր ենք մեր ալ քննել այն զրգերը՝ որոց վրայ կը հիմնեն հայ եկեղեցւոյ առաքելականութիւնը, ինքնագլխուրթիւնը, պարծանքները, միով բանիւ կեանքը:

Բայց այդ զրգերը կը քայքայուին՝ եթէ քննենք: Ուրեմն անոնց վրայ հաստատածն արծանքներն ալ իրական չեն, տոբուրթ են, ինչու ապա նախանձայութեան փարիւր անդր պարծանաց: Եւ կեղբոնանալով առաքելականութեան վրայ, եթէ ի սկզբան անդ առաքելոց հիմնած եկեղեցիներէն «և ոչ մէկը առաքելական աթոռ մը ստեղծելու յաւակնութիւնը ու,

նեցաւ», ինչպէս Սիոն կը կարծէ, եթէ «Պօղոս և Սկարդոս պարզ պաշտօնեաներ» էին, և «Եկեղեցին բոլոր առաքելներուն միահաղոյն քարոզութեան արդիւնքն է» (161—62), ինչ պէտք ուրեմն մեր «յաւակնութեան» թաղէական կամ բարձրդիման աթոռ ունենալու մը աշխարհին մէջ, և այնքան կառչելու աղորձ մինչև չհանդուրժել տեսնել իւր հակապատմականութիւնը քննադատութեան նժարենքուն մէջ:

«Սխալ է, կ'ըսէ Սիոն, այնպէս կարծել՝ թէ պատմորիսն ըստածը ինքնին շատ աւելի բան կ'արժէ քան աւանդութիւնը» (164): Եւ ասով պահ մը կը փոխադրէ զմեզ դէպ ի միջին դարը, որ այս երկուքն իրարու հետ կը շփոթէր, և որոյ վերակոչումը ի դարուն մէջ՝ ճշմարիտ անժամութիւն մը կը կազմէ: Կան հոգեբանական վայրկեաններ, ուր լեզուն ամէն բան կրնայ ըսել, և զոր պէտք չէ միշտ լրջօրէն ատնուլ: Հին մատենագրութիւնն ամբողջապէս հասած չէ մեզ, կը յարէ Սիոն, «և Հայաստանի եկեղեցւոյն ծագման և անոր առաքելականութեան մասին ալ գրուածներ» ի հարկէ կարևոր մասը կը կազմէին այդ թանկագին կորուստներուն» (164): Մարդկային իդձերը սահման չունին. բայց Սիոնի երկարօրէն բացատրած «բարձրագոյն քննադատութիւնը» չի ճանաչեր ի հարկէ վրայ հաստատուած տեսութիւններ, այլ դրական փաստեր կը պահանջէ: Ընդ հակառակն մեզ հասած հայ երիցագոյն մատենագրութեան ընդդիմութիւնը մեր առաքելականութեան, զոր ցոյց տուի աշխատութեանս կարգին, և աւելի ընդարձակօրէն անոր առանձին տպագրութեան մէջ, չի ներեր՝ որ անոնց ժամանակակից ու հակառակ գրուածներ ալ գտնուէին: Անբնական է այդ ենթադրութիւնը:

Վերջապէս Սիոն կը պահանջէ ու կը յեղեղէ՝ որ կամ մեր աւանդութեան օձիւքը թողում, և կամ հոռմէականինն ալ բռնեմ, որովհետև այդ երկուքը հաւասար են: «Հայաստանի եկեղեցին, կ'ըսէ, ամեն

նեին չի վախճար իր որ և է տանգոս-
րիսը պաշտպանել է որ և է ըննադատա-
կան փորձի հանգէպ. հերիք է՝ որ մի և
նոյն փորձերու ենթարկուին Հոռմի կամ
վաղեմի եկեղեցիներուն առաքելականու-
թեան աւանդութիւններն ալ»։ Բայց եթէ
այդ բոլոր աւանդութիւնք հայկականով
հանդերձ ցննադատութեան չեն դիմանար
ըստ իրեն, միւս եկեղեցեաց առաքելակա-
նութիւնը խախտելով, մերն ինչպէս յի
վախճար և պաշտպանուած կը լինի իեղև
չի հասնիր ասոր։ Եւ դարձեալ՝ եթէ բոլոր
եկեղեցեաց աւանդութիւնք հաւասարապէս
խախտ և անպատմական են, Յիսուսի
առաքելը ո՞ր քարոզեցին ուրեմն, կամ
որո՞նք էին անոնց հիմնած եկեղեցիները։

Ոչ, այդ յարեառն պատասխանը չի
լուծեր խնդիրը. այլ պէտք է զանազանել։
Կայ առաքելականութիւն՝ որ ճշմարիտ է
ու պատմական, ինչպէս Հոռմայ եկե-
ղեցւոյնը, ի հենուկ լութերական համոզ-
մանց և անոնց հետևողաց. և կայ՝ որ
անհիմն է և անպատմական, ինչպէս եղե-
ւացւոցը, մերը, աղուանիցը և այլն, զորս
տեսանք ու հերքեցինք։ Հիմադ պիտի
փառսեմք՝ թէ հոռմականը ստոյգ է և
անհամեմատելի հայկականին հետ, որպէս
զի այս մասին շատերու մտքին մէջ տի-
րող նախապաշարումը ցրուած, Զանազան
են ասոր ապացոյցները, որոց գլխաւոր-
ները միայն յատալ կը բերեմ։

ա. Սիոն ըսաւ՝ թէ Պետրոսի առաքե-
լութիւնն ի Հոռմա՝ յիշուած չէ Նոր Կտա-
կարանի մէջ։ Եւ սակայն յիշուած է. և
նոյն ինքն Պետրոս՝ հետևելով կերպով.
«Ողջոյն տայ ձեզ որ ի Բաբելոն ընտրե-
լակից եկեղեցին է» (Ա Պետ. Ե, 13)։
Բոլոր անոնք՝ որ կը թարթափին ս. Գրոց
մէջ, գիտեն որ հոգ Բաբելոնը Հոռմն է,
հաստատուած նաև Յայտնութեան հե-
տեհով ակներև վկայութեամբ։ Հոն կը
նկարագրուի այլաբանական ծիրանագգեաց
կին մը, որոյ ճակատին գրուած էր՝ «մենք
Բաբելոն, մայր պոռնկաց և զարշեկաց
երկրի»։ Նոյնպէս և «Եօրն լերիքը, ուր
կինն նստեալ էր ի վերայ նոցա» (Ժժ,

4-9)։ Արդ՝ Գաղղէացւոց համանուն մայ-
րացադաքը նստած էր և է ցարդ դաշտի
մէջ՝ Եփրատի ափին, մինչ Հոռմ արգարե
կառուցուած է եօթն բլրոց վրայ։ Հե-
տեաբար Պետրոսի և Յայտնութեան Բա-
բելոնը՝ ապականութեամբ ու շարութեամբ
ցաղղէականին նմանող և փոխարեարար
նոյնպէս կոչուած հեթանոս Հոռմն էր,
ուր կը գտնուէր և ռակից կը գրէր Պե-
տրոս իւր առաջին թուղթը, և տեղւոյն
եկեղեցիէն ողջոյն կը յղէր։ Եւ որովհե-
տե և առաքելոց զործն էր շրջիւ ստէպ,
սփռել և ամրացնել աւետարանը, Պօղոսի
առ Հոռմայեցիս թղթին մէջ Պետրոսի
անյիշատակութիւնը կրնայ մեկնուիլ նաև
ոստանէն առժամայ րացեակայութեամբ։

բ. Կայ Պետրոսի աշակերտին և երկ-
րորդ յաջորդին (96էն) ս. Կղեմայ առ
կորնթացիս Ա թուղթը, յորում կը կար-
դանք այսպէս. «Գանք մերձատր նա-
հատակաց, և մեր դարուն շքեղ օրինակ
տանք... մեր աշաց առջև զնենք սուրբ
առաքեալները։ Անիրաւ նախանձի պատ-
ճառաւ Պետրոս ոչ մէկ կամ երկու, այլ
շատ նեղութիւն կրեն, և այսպէս մարտի-
րոսանով՝ իրեն արժանի փառաց վայրը
վերացաւ։ Պօղոս նախանձի համար համ-
բերութեամբ տարաւ վշտաց... Արեւմտից
սահմանը հասաւ, և իշխանաց հրամանաւ
մարտիրոս եղաւ» (Patr. Graec. I, 217)։
Հոռմայ հայրապետիս առաքեալներէն
տուած օրինակներդ երկուք են միայն,
Պետրոս ու Պօղոս. և զասոնք կու տայ,
որովհետև իրեն մերձատր նախապէս
էին, այսինքն Հոռմայ մէջ բնակած և հոն
ալ մարտիրոսացած։ Եւ հաւանական հա-
մարելի է՝ թէ Կղեմէս Լութերէն լաւ գի-
տէր իւր վարդապետին առաքելութեան
ու մահուան վայրը։

գ. Ս. Իզնատիոս՝ Անտիոքայ հայրա-
պետը, առ Հոռմայեցիս թղթին մէջ (Իբր
115ին) նոյնը կը հաստատէր, ըսելով.
«Պետրոսի և Պօղոսի պէս չեմ հոգար ձեզ
մասին. անոնց առաքելաց Յիսուսի Գրիս-
տոսի, իսկ ես կրտսերագոյն» և այլն
(անդ, V, 808)։ Ուրեմն երկու առա-

քեալըդ հովուեր ու խնամեր էին Հոռվ-
մայեցիները, որոց չափով անոնց օգտա-
կար հանդիսանալու անկարող կը խոստո-
վանէր իգնատիոս իւր անձը:

Գ. Ս. Իրենէոս եպս. Լիոնի, որ Բ
դարու երկրորդ կիսուն կ'ապրէր, Հոռմայ
հայրապետաց յաջորդութիւնը գրեց, «մե-
ծագոյն և հնագոյն և ամենուն ծանօթ
եկեղեցւոյն, որ երկու փառաւորագոյն
առաքեալներէն՝ Պետրոսէ ու Պօղոսէ հիմ-
նաած ու կազմուած է Հոռմայ մէջ» (Vita-
cant, VII, 2430). Եւստ որոշ կը խօսի
իւր հնութեամբ պատկանելի այս վկայն
ևս:

Աւելորդ է հետազայ բազմաթիւ վկայից
խօսքերն ալ կոչել հոս. զի այսչափի իսկ
բաւական է համոզելու զՍիոն, եթէ ուզէ,
թէ Պետրոս իսկապէս եղեր է ի Հոռվմ,
առաջնորդեր ու նահատակուեր նոյն ցա-
ղաքին մէջ. և թէ պատմութիւն է այս, ոչ
աւանդութիւն. և ասոր համար միայն աւ-
խախտելի է, և ոչ թէ որովհետեւ գա-
րեաւ հաւատքը նուիրագործած է զայն: Այս
նշմարտութիւնս իրեն յիշեցնելու պէտք
պիտի չթողուր Սիոն, եթէ Հոռմայ աթո-
ռոյն վերաբերեալ պատմական տեղեկու-
թիւնները փոխանակ Լութերի հարցնելու,
ուղղակի աղբիւրէն առնուր, որ նշգրտու-
թեան հետ աւելի բնական ալ կը լինէր:
Պէտք է նաև դիտել տամ՝ որ ոչ մէկ ու-
րիշ քրիստոնեայ եկեղեցի Պետրոսի մա-
սին չունի հոռմականին ներհակ աւան-
դութիւն մը, որ իրաւունք տար զայն կա-
կածի ենթարկելու:

Ընդ հակառակն մեր առաջին առա-

քեալը Թադէոս՝ նախ Եղեմացիից ստեղ-
ծեցին Գ դարուն՝ իրենց համար: Բնաոյ
Հայեր, Պարսիկներ և Աղուանք անոցմէ
յափշտակեցին զայն՝ իրենց իսկ վկայու-
թեամբ, տալով անոր մէկէ աւելի մահեր
ու գերեզմաններ: Եւ Հայք է դարուն կեր-
տեցին Բարթողոմէոսի քարոզութիւնն ալ,
միւսերէն աւելի բան մ'ունենալու հա-
մար, մինչ անոր առաքելութեան ու նա-
հատակութեան տեղերը նշգրտած էին ար-
տաքին և քան զմերն հնագոյն մատենա-
գրութենէ: Այս ամէնը հաստատեցինք փա-
տերով: Որով կը տեսնենք՝ թէ մեր ու
հոռմական առաքելականութիւնը այնքան
հոգի են իրարմէ՝ որքան երկու աշխարհ-
ները: Եւ կրնանք՝ առանց խղճահարու-
թեան՝ «բարձրագոյն քննադատութեան»
փորձերուն ենթարկել մերը միայն, ու
չվրդովել հոռմականին հանգիստը:

Կը յուսամ՝ որ այս բացատրութենէս
վերջ Սիոն կը հաւանի ձեռնարկութեանս,
որոյ նպատակը շատ մաքուր և ազգա-
սիրական է. ազատել մեր եկեղեցական
պատմութիւնն աւանդութեանց յարծոն գե-
տիկներէն, և դնել հաստատուն ճանապար-
հի վրայ, անկախաբար ամէն նկատաւնեւրէ,
որպէս զի եւրոպացիք չհարկադրին իրենց
ուսուցանել մեզ մեր իրական պատմու-
թիւնը, և միանգամայն չծիծաղին մեր
աւանդապաշտ միամտութեան վրայ, ինչ-
պէս ըրին արդէն ոմանք:

Եթէ կ'ուզենք զարգացած ազգերու
կարգը մտնել, զգացումը զոհելու ենք
պատմութեան: Այս է իմ համոզումս:

Հ. Վ. ՀԱՅՈՒՆԻ

ՄԱՆ. ԽՄԲԱՏՐԻ. — Հոս կը յանդիման զհետմիկ
Յօղաձագործի ընդդիմաբօս Թերթերուն, որ Որմանեան
Սրբազան իր կեցեանքս օրով ալ, այսինքն երբ է
այս ընծայեց իւր ԱՅԳԱՊԱՏՈՒՄԸ, խիստ անախտ է

արդար քննադատութեան հարուածներու ենթարկուե-
ցաւ Հ. Թ. Ալեքիի կողմանէ (տես Բազմ. 1913 էջ
332-334).